

Sayı: 25 ♦ Yıl: 2011

İSLÂM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

liberalizmin İslâm üzerindeki tahakkümünü sağlamak üzere işlevselleştirmektedir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, salt bir isimlendirme ve sosyolojik bir ayırma tekabül eden ve bu zamana kadar farklı tartışmaların da konusu olan “kent dindarlığı”, şehirleşme, kitâbî İslâm, bilinçlilik gibi kavramlar bağlamında tartışılması gereken bir olgudur. Fakat Altan’ın, kitabında daha çok “İslâm’ın liberalleştirilmesi” tezini öne sürdüğü görülmektedir. Bu da pratikte Türkiye’nin açılım, özgürlük, kalkınma gibi geçmişten bu yana yaşadığı problemlere bugünün amorf ideolojisi liberalizm ve Avrupa Birliği ideolojisi çerçevesinde bir çözüm arayışı ve İslâm ile liberalizm arasında bir paralellik kurma çabasına denk gelmektedir. Tüm bunlar da liberalizm içinden ve İslâm’ın dışından yapılan bir okuma ile gerçekleştirilmek istenmektedir.

Mustafa Tekin*

Toplumsalın Peşinde Tarihçilik: Siyah Giyen Adam’ın Hatırasına¹

Rifa‘at Abou-El-Haj, mevcut Osmanlı tarih yazımı açısından sıradışı bir yerde durur. Kaynakları sorgular, kavramları tarihselleştirmeye çalışır, genel geçer yargıları sarsar ve olabildiğince açık bir üslûpla eleştirilerini yapar. Hayata ve ilmi çalışmalara karşı bu tutumu, aslında karşı karşıya olduğu meydan okumaların büyüklüğü ve yapılan akademik çalışmaların naifliği ile alâkalıdır. Ulus devletlerin ve tek kutuplu dünyanın hâkim olduğu bir dönemde tarih yapmaya çalışan bir kişinin bu kavramların söz konusu olmadığı bir dönemin tarihini yaparken ve toplumsalını anlamaya çalışırken nereye nasıl bakacağı; daha önemlisi geçmiş, şimdi ve gelecek arasında bir anlamın varlığı ve bu anlamın nasıl oluşturulabileceği Abou-El-Haj’ın karşı karşıya olduğu en büyük meydan okumadır. Aslında her tarihçi aynı meydan okumaya muhatap olduğu halde, karşılığında bununla mütenasip olmayan

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

1 Bu yazı, İSAM Yayınları arasında çıkan *Beyond Dominant Paradigms in the Ottoman and Middle Eastern/North African Studies: A Tribute to Rifa‘at Abou-El-Haj* (eds. Donald Quataert - Baki Tezcan, İstanbul: İSAM, 2010) adlı kitap ile aynı yayınevi tarafından neşredilen *Osmanlı Araştırmaları / Journal of Ottoman Studies* dergisinin 36. sayısı (2010) üzerine bir değerlendirmedir. Bu dergi ve kitapta yer alan makalelerin birçoğu Binghamton Üniversitesi’nde (A.B.D.) 2010 yılında aynı adla yapılan sempozyumda sunulmuş bildirilerdir.

çalışmaların ortaya çıkması Abou-El-Haj'ı daha sert bir eleştirel tutuma sevk etmiştir. Eleştirilerinin temelinde, aynı alanda çalışan pek çok tarihçinin işini tam bir bağlılık ve “tutku” ile yapmadıkları tespiti yer alır.

Osmanlı tarih ve toplumunu anlamak için yıllarını devlet aygıtını ve bürokrasiyi anlamaya sarf eden Abou-El-Haj, Karlofça Antlaşması örneğinde siyâsî olayları, reisülküttaplık özelinde bürokrasiyi, bazı paşalar çerçevesinde haneleri ve birkaç padişah çerçevesinde ise biyografileri çalışmıştır.² Bu konuları daha iyi anlamak için kullandığı siyasetnâme gibi kaynakları ve psiko-tarih gibi yöntemleri çeşitli kavramlarla birleştirerek Osmanlı tarihyazımına hem yeni yöntem ve yaklaşımlar kazandırmış hem de çöküş paradigması ve modern devletin oluşumu ile ilgili kendisi için ikincil derecede; ama literatür için hayatî katkılarda bulunmuştur. Abou-El-Haj, yaşadığı dönemin devlet eleştirisi ve postkolonyal literatürü ile paralel olarak devlet aygıtı çerçevesinde yaptığı çalışmalara biraz mesafe koyarak 1703 Edirne İsyanı'nı ve devlet dışında kalan aktörleri anlamaya çalışmıştır. Devlet aygıtı, toplumsalı ne kadar temsil eder, devleti merkeze almadan toplumsalı çalışmak mümkün değil midir gibi soruların öncülük ettiği bu süreçte, tarih sahasında yapılanları yakından incelemiştir. Rifa'at Abou-El-Haj, toplumu veya kişileri çalışmak, tarihçiliğin doğru alanıdır diyen tarihçilerin bile çalışmalarında doğrudan ya da dolaylı biçimde yine devleti en başat öge olarak ortaya koymalarını esas sorun olarak görmüştür. İşte bu noktada, Abou-El-Haj'ın şu anda üzerinde çalışmakta olduğu Osmanlı Kudüs'ü örneğinde kefalet ve kişilerin karşılıklı olarak kefaletleşmesi meselesi, toplumsalın oluşumu, örgütlenmesi ve kendini yeniden üretmesi çerçevesinde, bugünkünden farklı bir yapıya sahip devlet ve topluma tarihsel yerini teslim etmek üzere, bir alternatif arayışını temsil etmektedir.

Bu yazıda ele aldığımız kitabı da bu alternatif arayışları ve mevcut tarihyazımı çerçevesinde değerlendireceğiz.³ Kitap, Abou-El-Haj'ın yıllara yayılan arayış, yaklaşım ve yöntemlerini önemseyen tarihçilerin yazılarından oluştuğu için biz de biraz onun gözüyle kitabı değerlendirmeye çalışacağız. Kitaptaki on iki makaleden A. A. Ahmida ve D. R. Khoury'nin çalışmaları çağdaş Mağrip ve Ortadoğu tarihyazımını incelemekte ve Abou-El-Haj'ın

2 Abou-El-Haj'ın çalışmalarının bir değerlendirmesi için bkz. Yunus Uğur, “Rifa'at Ali Abou-El-Haj: Osmanlı Devlet ve Siyasî Yapısına Farklı Bir Bakış”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1/2 (2003), s. 585-99.

3 Baki Tezcan ile birlikte bu kitabın ortaya çıkmasını sağlayan Donald Quataert artık aramızda değil. Kitabın yayımlanmasından kısa bir süre sonra hayata gözlerini yumdu. Çok değerli bir tarihçiye armağan olan bu kitaba yazılan tanıtım yazımızı, zamanında tanışma ve görüşme fırsatı da bulduğumuz bu değerli tarihçinin anısına ithaf ediyoruz.

özellikle “Historiography in West Asian and North African Studies since Said’s Orientalism”⁴ adlı makalesini kronolojik üslupları ve yeni örnekleri ile güncellemektedir. Her iki makalede de öncelikle sömürge sonrası tarihçiliğinin süreci anlatılmakta, peşinden de ulus-devleti sorgulayan tarihçiliğe yer verilmekte; ama yeni sürecin, kendisine henüz alternatif bir yol bulamadığı belirtilmektedir. P. Gran, B. Tezcan ve kısmen P. Brummet tarafından kaleme alınan birkaçı dışında, kitapta yer alan makalelerin tamamı bu yeni sürecin örnekleri olarak ele alınabilir ama alternatif sundukları söylenemez.

Ahmida, Mağrip için halihazırdaki milliyetçi ve sömürge sonrası tarihyazımında sorgulanmayan ve önceki dönemin tesirlerini üzerinde taşıyan bir yaklaşımın olduğunu iddia etmektedir. Örneğin ona göre Mağrip’in tanımı bile sömürge dönemi tarihyazımındaki gibi kullanılmaktadır. Oysa Nil’den Atlantik’e kadar uzanan coğrafyanın Mağrip olarak algılanması gerekir. Ortak çevre, tarih, mezhep ve kültürel koşullar bu sınırlar arasındaki ülkeleri bir arada tutar; fakat diğer taraftan, tarihleri incelenirken her bir ülkenin sosyo-iktisadî yapısından kaynaklanan farklı tarihsel süreçleri de fark edilmelidir. Yazara göre, süreçlerdeki değişim ve dönüşümleri İslâm yahut sömürge etkisi gibi tek bir faktöre indirgeyerek incelemek, şimdiye kadar düşülen en büyük hatadır. Farklı türden kaynaklar da kullanılarak alternatif tarih okumalarının yapılması gerekmektedir. Khoury de benzer şekilde Osmanlı’dan günümüze kadar gelen Ortadoğu tarihyazımı sürecini modernleşme, sömürgeleşme, ulus-devlet, oryantalizm, postkolonyalizm ve yeni modernizasyon yaklaşım ve süreçleri ile incelemektedir. Ahmida’dan farklı olarak dünya tarihyazımı süreci ile biraz daha fazla irtibatlandırarak Ortadoğu tarihyazımında “yeni sol”, “üçüncü dünyacılık”, “dünya sistemi”, “insanmerkezcilik” (humanitar-yanizm) ve “maduniyet” (subaltern) gibi fikrî hareketlerin etkisini vurgulamaktadır. Bu etkilerin yönlendirdiği XX. yüzyıl Ortadoğu tarihyazımında köy-köylü, devlet, sınıf, az gelişmişlik, elitler, kamusal alan, insan hakları, tüketim, kültürel temsil gibi konuların çalışma konusu olarak öne çıktığı görülmektedir. Aynı sürecin başka bir aşamasında imparatorluk mirası daha kapsamlı sorgulanmış hatta sömürge döneminin, bu mirasın olumsuz yönlerini ortadan kaldıran bir katkısının olduğu, Elizabeth Thompson⁵ gibi yeni modernist denilebilecek tarihçilerce iddia edilmiştir. Yazara göre, geldiğimiz noktada ulus-devletin çerçevelediği sınırlara alternatif bir hikâye henüz ortaya konamamıştır. Özneliği, cemaatleri, çok kültürlülüğü ve neo-liberal yaklaşımları öne çıkaran bazı çalışmalar vardır; ama bunların da anakronizme

4 *History After the Three Worlds: Post-Eurocentric Historiographies*, eds. Arif Dirlik v.dğr. (Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2000), s. 67-84.

5 Elizabeth Thompson, *Colonial Citizens: Republican Rights Paternal Privilege, and Gender in French Syria and Lebanon* (New York: Columbia University Press, 2000).

ya da özcülüğe düşme olasılığı hayli yüksektir. Din ise bir hikâyenin içine yerdirilebilecek şekilde henüz ele alınmış değildir. Kısacası Khoury'nin sorusu, Ortadoğu'nun bugün karmaşık gibi görünen yapısını önceleyerek yararlı bir geçmiş oluşturma ve kapitalizmin küresel eşitsizliğini tabiileştirmeyen bir tarihçi grubu bulmanın imkânı ile ilgilidir.

Kitaptaki diğer makalelerin çoğu bu iki makalede anlatılan çalışmaların örnekleri olarak ele alınabilir. M. Aksakal'ın Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'na giriş nedenini daha geniş çerçevede değerlendiren ve o şartlarda savaştan başka alternatifin bulunmadığını savunan makalesi ile M. İbrahim'in Memlûk dönemi Şam şehrinin gündelik yaşamından örnekler vererek mikro tarihin imkânlarını sunan makalesi yeni kaynakların kullanımına birer örnektir. C. Phillio'nun Cumhuriyet Türkiye'sinde 1920'li yıllarda yapılan devrimlerin o günün insanları için ne ifade ettiğini sorguladığı makalesi ise yine bir kaynak olarak Refik Halit'in *Fantazi Piyes*'ini değişik bir okumaya tabi tutarak altı yıllık radikal değişimi insanların unutarak (amnezi) ve toplumsal ölçekte bilinçaltına atarak geçıştirdiklerini ortaya koymaktadır. Makale, ulus-devlet eleştirisi yaparak öznel ve bireysel tutumlara işaretle imparatorluk geçmişi ile ilgili algıyı farklı bir kaynak üzerinden ortaya koymaya çalışmaktadır. J. Klein'in Kürt meselesi ile ilgili çalışması, aynı şekilde ulus devlet eleştirisi yapmakla beraber, ele aldığı örneğin özel durumundan yola çıkarak aslında ulus-devletlerin çökmediğini, hiç olmadığı kadar etnik temelli kimlik politikalarında etkili olduklarını vurgulamaktadır. Yazar kendi akademik yaklaşımı çerçevesinde yine de Kürt ulus-devletine karşı olduğunu; ama bu meselenin devlet-toplum, kimlik, şiddet, ulus-aşırıcılık, yerel iktidarların dönüşümü gibi açılardan birçok çalışma için çok önemli bir örnek olduğunu belirtmektedir. Khoury'nin cevabını aradığı soruya yani ulus devlete alternatif bir yaklaşım arayışına bu çalışmalardan da bir yanıt gelmemekte, sadece konu edindikleri temaların etrafı incelemeyle yetinilmektedir.

Kitaptaki diğer bir makale grubu ise yukarıda temas edilen literatür değerlendirme makalelerinde belirtilenle uyumlu olarak imparatorluk geçmişleri, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun mahiyeti ve konumu ile ilgilidir. Konum, bir taraftan aidiyet bir taraftan da Osmanlı tarihinin ne ile mukayese edileceği çerçevesinde önemlidir. Örneğin Abou-El-Haj kendi çalışmalarında Osmanlı'nın hâkim olduğu coğrafyanın tamamını çeşitli biçimlerde inceleme konusu yapmış; ama tarihî analizlerde genel dinî, etnik, bölgesel ayırımlardan ziyade iç dinamikler üzerinde durmuştur. Osmanlı'nın nevi şahsına münhasır olarak değerlendirilmesine karşı, Avrupa ve dünya tarihi ile mukayeseyi önemsemiş; ama tüm değişim ve dönüşümleri dış faktörlere bağlama şeklindeki yaklaşımları da kıyasıya eleştirmiştir.

H. Lowry'nin makalesi, Osmanlı'nın aidiyet açısından konumlandırılması ile ilgilidir. Lowry, Osmanlı'nın Batı ve Doğu Osmanlı diye ikili tasnifini teklif etmektedir. Bu çerçevede Osmanlı'nın Mısır ve Hicaz'ı almasını kritik bir eşik olarak değerlendirmekte ve bunun imparatorluğun politikalarının din merkezli olarak değişmesine sebep olduğunu belirtmektedir. Tekke ve zâviyelerin Balkanlar'da ve Anadolu-Arap coğrafyasındaki hizmetleri mukayese edilerek Balkanlar'da gayrimüslimlere de hizmet veren bu kurumların Çin ve Hindistan'daki "pirinç hristiyanları" gibi "çorba müslümanları" oluşturduğu, Doğu'da ise bu tür hizmetlerin gayrimüslimlere zaten verilmediği söylenerek bu iki coğrafyanın birbirinden farklı değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Kanaatimce etnik, dinî ve coğrafi olarak çok geniş bir alana hükmeden ve vergi sisteminden yönetim biçimlerine kadar pek çok yerel farklılığa imkân tanıyan bir imparatorluğu sadece bir faktörü dikkate alarak kabaca bir tasnife ve konumlandırmaya tabi tutmak gibi bir yaklaşımın, araştırmaların verimliliğini ve etkinliğini ne kadar arttıracakı hususu tartışmaya açık görünmektedir. Ayrıca yaklaşım itibarıyla Ahmida ve Khoury'nin yöntem yazılarında ve Abou-El-Haj'ın çeşitli çalışmalarında iç dinamikler vurgulanmasına rağmen, bu makalede yerel şartlar ve süreçlerden ziyade bölgesel ve dinî faktörlerin katı bir şekilde tanımlandığı görülmektedir.

Bu gruptaki diğer iki makale ise Osmanlı ile dünya tarihi arasındaki mukayese imkânlarını ortaya koymayı amaçlayan çalışmalardır. S. Faroqhi, Abou-El-Haj'ın öncülüğü ile çöküş paradigması ve onu destekleyen varsayımların çürütülmesi sonrasında Osmanlı tarihyazımına erken modern, adem-i merkezîyetçilik, modernleşme ve ulus-devlet gibi kavramların hâkim olmaya başladığını vurgulamaktadır. Yazar bu noktada, Osmanlı ile dünya tarihçiliği arasındaki artan yakınlaşmaya ve birbirini tanıyan ve okuyan değişik coğrafyaların yeni tarihçi nesline dikkat çekerek ortak temalar (loncalar ve vergi sistemi gibi) etrafında mukayese ve birlikte çalışma imkânlarının arttığını iddia eder. Annales tarihçileri ile Barkan ve İnalcık arasındaki etkileşimi ve kendisinin de katıldığı imparatorlukların mukayese edildiği çalışmaları bu iddiasının örnekleri olarak sunar. Ona göre bu sürecin gelişimini engelleyen en önemli sorunlardan birisi -yayıncıların da talebiyle- genel okura hitap eden yenilikçi çalışmalar yerine, herkesin her konuda az bir araştırmayla (lesefrüchte) kitaplar yayımlamasıdır.

Faroqhi'nin iddialarını biraz daha somutlaştıran makalesinde Brummett, önce Osmanlı'nın bir Akdeniz imparatorluğu olduğu üzerinde durur ve Osmanlı ile Venedik-Floransa arasında çok verimli mukayeselerin yapılabileceğini iddia eder. Yazar, Evliya Çelebi'den ve Kapudan Paşa mektuplarından da örnekler vererek her geçen gün daha fazla çalışmaya konu olan mal, insan

ve kültürel bağlantıların Akdenizlilik mukayese ve vurgusunu kuvvetlendireceği kanaatindedir. Faroqhi ile benzer bir şekilde çöküş paradigması sonrasında bu imkânların daha da artacağını belirten Brummett'in Osmanlı'yı bu şekilde konumlandırışı hem Osmanlı tarih yazımı için hem de sınırları detaylıca çizilmiş bölgesel bir yaklaşım önerisi ile ulus-devlet yaklaşımına alternatif modeller açısından anlamlı gözükmemektedir. Ayrıca Osmanlı kapılaşmasını ya da hanesini Venedik haneleri ile mukayeseli bir şekilde bireysel, askerî ve idarî rollerin kesişme noktasında görmesi ve insanî, edebî ve kurumsal yönlerine de dikkat çekerek iktisadî ve kültürel temelli incelemeleri önermesi, genel tarih yazımında da yer bulan öznellik ve kamusal tartışmalarına katkı sağlamaktadır.

Makalelerden rahatlıkla anlaşılacağı üzere, çöküş paradigması ve sonrasında tezler, Osmanlı çalışmalarındaki yeni yaklaşımlar için hayatî addedilmektedir. Çöküş paradigmasının “yükselen Batı karşısında çöken Doğu” bağlamında ortaya çıktığını biliyoruz. Yükselen Batı fikrinin modernleşme teorileri ile birlikte eleştirildiği ve artık miadını doldurduğu bir dönemde Osmanlı çalışmalarında da gerileme paradigmasından vazgeçilmesi manidardır. Bu noktada Osmanlı çalışmalarının Batı'daki tarih yazımı ile paralel seyir takip ettiğini ya da ona göre kendisini uyarladığını söylemek mümkündür. Erken modern ve Akdenizlilik gibi iki binli yıllarda Batı Avrupa ve giderek dünya tarihçiliğinde yoğun olarak kullanılan adlandırmaların şu sıralar Osmanlı çalışmalarında da kullanılması tesadüf değildir. Bu çerçevede soru, Abou-El-Haj'ın da vurguladığı “iç dinamikler” meselesinin bu süreçteki konumu ile ilgilidir. Osmanlı tarihi için önerilen yukarıdaki yeni dönemlendirme ve adlandırmalar, iç dinamiklerin mi bir sonucudur yoksa Batı merkezli yeni bir okuma önerisi midir, şüphesiz bunlar da ayrı birer tartışma konusudur.

Kitaba dönersek, mevcut yaklaşımlara alternatif bir öneri barındıran makalesinde P. Gran öncelikle şu tespitte bulunmaktadır: Hegel'in fikir babalığını yaptığı Batı'nın yükselişi ve oryantalizm yaklaşımları uzun bir müddet her türlü çalışmayı kaçınılmaz bir şekilde etkiledi. Bu yaklaşımdan uzakta kalmak isteyen bir grup Ortadoğulu akademisyen ise yine bu yaklaşım içinden çıkan İslâm'ın altın çağını ve coğrafyalarının henüz Doğu (Orient) olmadığı dönemi çalışmak durumunda kaldı. Zamanla sömürgecilik, modernleşme ve oryantalizm karşıtı görüşler yaygınlaştı ve pek çok açıdan yapılan eleştiriler dönemi başladı. Fakat bu eleştiriler mevcut yaklaşımın yerine bir model önermedi ya da öneremedi. Yoğun oryantalizm eleştirileri, sonuçta bir yere götürmediği ve eleştiriler anlamını yitirmeye başladığı için bu sefer yeni liberal teori ile karşı karşıya kalındı ve bu da Abou-El-Haj'ın belirttiği

gibi yeni oryantalizme yol açtı. Gran'in bahsettiği sürecin bir örneği olarak Khoury'nin makalesinde zikrettiği Keith Watenpaugh'un eseri⁶ incelenebilir. XX. yüzyılın ilk yarısında Halep şehrini orta sınıflar bağlamında analiz eden Watenpaugh öznellik, tüketim, kamusal alan gibi neo-liberal kavramları kullanarak ulus devletin oluşumu ile ilgili modernleşme, üretim ilişkileri, devlet gibi kavramları kullanan geleneksel ve sol hikâyelere meydan okur. Gran ise model arayışındaki bu tespitlerinden sonra bir alternatif olarak “zenginin yükselişi” ya da “yeni bir insan modeli” fikrini ortaya atmaktadır. Bu yeni modeli 1550'den 1850'ye ve 1850'den günümüze olmak üzere merkantil ve kapitalist insan şeklinde iki dönemde incelemekte ve coğrafya ya da herhangi bir siyasî aidiyet gözetmeden bu insanların ilişki içerisinde olduklarını ve benzerlikler taşıdıklarını iddia etmektedir. Ona göre, uluslararası antlaşma metinlerinin geri planları ve yağma ya da haksız ticarî kazanç ağları bu ilişkilerin ve bu insan tipinin peşine düşmek için iyi birer örnektir.

Kitabın son iki makalesi ise Abou-El-Haj'ın çok önemseydiği iç dinamikleri, yani siyasî bağlam ve ilişkileri dikkate alarak tarihi olayları anlama yönteminin örnekleri olarak okunabilir. R. Abisaab XIX. ve XX. yüzyılın başlarında Cebel-i Amil'deki (Suriye) Şii ulemâyı ve kurumlarını inceler. Son dönem Osmanlı'sında yapılan reformların bu bölgede nasıl (yaygın anlayışın aksine olumlu) algılandığını ve uygulandığını bölgenin iç dinamikleri, devlet, din, misyonerlik, modernleşme ve sömürgeleşme çerçevesinde ele alır. Kurgusu ve üslûbu pek de kuvvetli olmayan bu makale, öncelikle Şii ulemânın ve bölgenin toplumsal sınıflarının yüzyıllar içerisinde oluşumunu Osmanlı merkezi ile irtibatlandırarak ortaya koymaya çalışmaktadır. Ulemâ ve devlet ilişkileri XVI. yüzyılın ortalarında yaşayan meşhur Caferî fakihi Zeyneddin Amilî'nin (Şehidüs's-Sâni) hikâyesinden başlatılarak anlatılır. Yazara göre, Zeyneddin Amilî'nin hayatının idamla neticelenmesinde devletin Şii politikalarından ziyâde o dönemin ulemâsı arasındaki sorunlar etkilidir. Bu sorunlar da zamanla azalmış, bölgede Şii ve Sünnî ulemâ arasında düşünüldüğünden daha yoğun irtibat ve iyi ilişkiler varolagelmıştır. Devletin bölge halkı ile ilişkisi ve bu ilişkinin yerel yapıların oluşumuna etkileri ise vergi ve toprak düzeni üzerinden incelenir. Değişik zamanlarda yapılan vergi ve toprak rejimi düzenlemeleri sonucunda, bölgede oluşan ve ortak sıfat olarak efendi tabiri ile anılan vüceha, zuama ve ulemâ sınıflarından bahsedilir. XIX. yüzyıla gelindiğinde bu sınıfların genel olarak Osmanlı eğitim reformlarını desteklediği, zamanın yenileşme eğilimlerine göre de yeni medreseler açtıkları ve yeni öğretim teknikleri uyguladıkları anlatılır. Yazarın verdiği örnekler arasında eşrafın

6 *Being Modern in the Middle East: Revolution, Nationalism, Colonialism, and the Arab Middle Class, 1908-1946* (Princeton: Princeton University Press, 2006).

malî desteği ile bölgede Hamidiye isimli bir medresenin kurulduğu da yer alır. Bu desteğin birinci sebebi devlet tarafından dinî özgürlüklerin alanının genişletilmesi ve medrese öğrencilerinin askerlikten muafiyeti ise ikinci ve daha önemli sebebi bölgedeki misyoner okullarının etkisinin azaltılması ve kendi dinî hayatlarının muhafazasıdır. Yazar böylece XX. yüzyıl başlarındaki bir tavrı tarihselleştirirken devletin etkisi, bölgenin yerel yapısı ve öncelikleri ile misyonerlik gibi bir dış faktörü bir arada değerlendirmeye almıştır.

Aynı çerçevede okunabilecek bir diğer makalede B. Tezcan, Osmanlı biliminin gerilediği varsayımını III. Murat döneminde rasathanenin açılması ve akabinde kapatılması olayından yola çıkarak sorgulamaktadır. Tezcan'a göre Osmanlı'da bilimsel bir gerilemenin olup olmadığı şeklindeki bir iddianın gerekçesi olarak özcü bir şekilde İslâm'ı göstermek yaklaşımı yerine, tarihi bağlam ve ilişkiler ağı ile olanı anlamak ve tarihselleştirmek gerekir. Makalede rasathane örneği, aklî ilimleri ve mutlakîyetçiliği savunan kişilerle (1583 tarihli Mehmed Suûdî'nin *Hadis-i Nev'ini - Tarih-i Hind-i Garbi-* örnek gösterir) naklî ilimleri ve meşrutî düzeni savunan kişiler (Ali Ekber'in *Hitaynâme* adlı eserinin çevirisi olan 1582 tarihli *Kânunnâme-i Çin ü Hitay*'ı örnek gösterir) arasındaki bir mücadele alanı olarak okunmaktadır. Rasathanenin açılması iki açıdan siyasî hedefe mâtuftur. Birincisi, sultanın kendinden önce böyle ender işler yapan büyük isimlerle birlikte anılmak isteği, ikincisi ise aklî ilimler aracılığı ile kadı hukukunu (makalede şeriat kelimesi hiç kullanılmamıştır) aşarak toplumun gündelik yaşamına etkisini hissettirme iradesi. Rasathanenin kapatılması ise geleneksel epistemolojiyi savunan ve kendi alanına müdahale ettirmek istemeyen kadı ulemânın siyasî bir manevrasıdır. Aklî ilimlerin medreselerden kaldırılması da bu sürecin siyasî bir sonucudur; yoksa aklî ilimlere karşı bir tavır değildir. Kâtib Çelebi ve Hafâcî gibi kişiler de zaten aklî ilimlerin gerilemesinden değil, medreselerden çıkarılmasından bahsetmektedir. Nitekim, Tezcan'a göre daha sonra da bu mücadele devam etmiş mutlakîyetçiler kendilerine selefleri (Kadıızâdeliler) ve sonra da modernistleri ortak edinmişler, aklî ilimlerin de hep nüfuz alanlarında kalmasını istemişlerdir. Bu makalenin önerdiği yaklaşımın değeri, zikredilen fikir ve gruplaşmaların hangi esneklikle tanımlanıp tarihselleştirileceği ile yakından ilgilidir. Makalede baskın olan "mücadele alanı" yaklaşımına devlet ve iktidar merkezli olarak sert bir şekilde tanımlanmış fikir ve gruplaşmalar tarihselleştirmesi eklendiğinde öznelere, mekânların, ilişkilerin ve gündelik yaşamın olaylara etkisi ve değişim-dönüşümü yine gözden kaçırılabilir, indirgemeci, statik ve özcü yaklaşımlara düşülebilecektir.

Özetle, günümüz tarihyazımında toplumsalın anlaşılması meselesinde büyük anlatılar bir kenara bırakılmıştır. Fakat yeni durumda hangi yaklaşım

ve yöntemlerle toplumsalın tarihini araştıracağımızla ilgili teklifler henüz yeterince sunulamamıştır. Elimizdeki kitapta da örneklerini gördüğümüz tek tek mikro olayların tarihi, kişilerin biyografileri, kaynakların çeşitlendirilmesi, temaları daha geniş coğrafyalarda düşünmeyi öneren mukayeseli çalışmalar, siyasî bağlam ve mücadele alanlarına vurgu gibi teklifler birbiriyle çok yönlü ilişkileri barındıran toplumsal olgu ve süreçlerin tarihini ve bugünü anlamada ne kadar verimli olacağını zaman gösterecektir. Fark edilmesi gereken bir husus din, düşünce-zihniyet ve kültür gibi bazı toplumsal faktörlere çok belirleyici oldukları tarihsel dönemlerin anlatılarında dahi hâlâ bir yer verilmemiş ya da verilememiş olmasıdır. Ayrıca, günümüzde yaygın olarak dillendirilen disiplinlerarasılık söylemine rağmen, Abou-El-Haj'ın çalışmalarında kullandığına benzer -örneğin psikotarih- diğer disiplinlerden ödünç alınabilecek yöntemlerin sayısı Osmanlı tarihyazımında hâlâ fazla değildir. Bu yaklaşım ve yöntem sorunlarını bir kenara bırakır ve tanıtımını yaptığımız bu kitaba ve genel olarak Osmanlı çalışmalarına dönersek, devletin önem kaybettiği söylenen günümüzde bile devletin kendisi ile ilgili ve devletle ilişkilendirilerek yapılan tarihsel anlatıların, bunların hepsini birden kapsayan toplumsalın anlatısı içerisinde hâlâ çok belirgin olduğunu görürüz. Nitekim Abou-El-Haj da bu soruna defaatle dikkat çekmiş ve belki de bu sebeple son çalışmalarında devletle arasına mesafe koyup toplumun iç dinamiklerini kefalet sözleşmeleri bağlamında keşfe çıkmıştır. Bu vizyon elimizdeki makalelerde pek görülememektedir. Bazı başka yaklaşım ve yöntem denemeleri vardır ama yeterince temelli ve açıklayıcı değildir.

Yunus Uğur*

* Öğretim Görevlisi, İstanbul Şehir Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi.